

निळासावळा : आकलन आणि आस्वाद

श्री. नागेश मारूती झांबरे

यशवंतभाऊ पाटील महाविद्यालय, भोसे (क), ता. पंढरपूर, जि. सोलापूर

प्रस्तावना:

कथा हा वाङ्मय प्रकार मौखिक लोकसाहित्य प्रकाराशी संबंधित आहे. कथेच्या उगमापर्यंत पोहोचले तर असे आढळून येते की, कथा हा स्त्री मुखी आविष्कार आहे. आज सारखी प्रचलित प्रसार व रंजन माध्यमे ज्या काळी नव्हती त्या काळी लहान मुलांना रमविण्यासाठी स्त्रियांनीच प्रथम काऊचिऊ च्या गोष्टी, पुराणकथा व शूर वीरांच्या कथा ऐकविल्या. या कथा काळाबरोबर अनेक संस्कार घेत पुढे आल्या आहेत. प्राचीन काळात पुराणकथा, मध्ययुगीन काळी उपदेश कथा आणि पेशवोत्तर काळात किंवा त्या कालखंडापासून बोधकथा, ऐतिहासिक कथा आणि कल्पककथा असा स्वरूप बदल होत गेला. हीच कथा पुढे इंग्रजांच्या प्रभावाखालीही वावरली. मग तिचे स्वरूप वास्तवस्पर्शी झाले व पुढे विसाव्या शतकातील कथांमध्ये, स्वतंत्र्य, गुलामगिरी, विज्ञानकथा, इत्यादी प्रकार हाताळले गेले. हीच कथा पुढे स्वातंत्र्यानंतर अधिकाधिक वास्तवस्पर्शी ठरली.

दिवाकर कृष्ण, ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, य. गो. जोशी, वि. वि. बोकिल, द. र. कवठेकर, अनंत काणेकर, र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ, इत्यादींनी स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आपल्या कथांनी गाजविला व काव्यामध्ये मढेकरांनी वेगळे प्रयोग करून वेगळ्याच प्रतिमा युगात जसे नेले तसेच जी. एं. च्या कथाही स्वतःला इतरांपेक्षा वेगळं ठेवण्यात यशस्वी झाली. १९४५ ला संपलेल्या दुसऱ्या महायुद्धाच्या नरसंहार, माणुसकी व माणुसपण यांचा झालेला न्हास त्या काळाच्या बऱ्याच साहित्यात परिणाम साधून गेला. माणसाचे जगणे पराधीन आहे, अस्तित्व क्षुल्लक आहे, तो विवश होवून आत्मशोध घेतो असा धागा धरून साहित्य लिहिले जावू लागले. खांडेकरांचा उदात्तवाद मागे पडला, फडकेंची योगायोगातून साकारलेली कलावादी कथा ही मागे पडली, श्री. म. माटेंचा तटस्थ उपेक्षित अंतरंग शोध ही तोकडा पडला आणि पुढच्याच काळात मराठी कथेला वास्तवाचे भक्कम अधिष्ठान मिळाले. त्यात व्यंकटेश माडगूळकर व द. मा. मिरासदार यांनी कथेतून वास्तव चित्रण केले. कथेत आलेला साचेबंदपणा मोकळा झाला. मराठी लघुकथा भाषेच्या, आविष्काराच्या आणि आशयाच्या अंगाने पूर्णतः बदलली. त्या कथेत गंगाधर गाडगीळ, वामन चोरघडे, य. गो. जोशी यांच्या कथा परिणामकारक ठरल्या. तरीही नवी शैली, नव्या प्रतिमांसह नव कथाकार म्हणून जी. एं. वेगळ्या दृष्टीनं पहावी लागते. ओघाने वाचणारा वाचक जी. एं. ची कथा वाचताना स्तंभित होतो, बधीर होतो आणि अभिमन्यू सारखा अडकून बसतो. गुंतता येते पण निघता येत नाही, असे काही जी. एं. च्या कथेविषयी सांगता येईल. चाकोरी डावलून, चौकट मोडून, प्रभाव आणि अनुकरण यांना अडवून जी. एं. ची कथा नवे परिणाम आणि नवे परिणाम शोधते. त्या कालखंडात तटस्थ राहून वास्तव उठावदार करण्याकडे बहुतेक कथाकारांचा कल होता.

जी. एं. ची कथ व शैली :

जी. एं. नी साधारणपणे १९५५ पासून कथा लिखाणास प्रारंभ केला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर विवश व बेबस झालेला माणूस त्यांना दिसला. नियतीच्या व दुदैवाच्या एका फटक्याने त्यांनी रचलेल्या आयुष्याचे वारूळ क्षणात उध्वस्त होते. असाच नायक, असाच माणूस त्यांनी 'निळासावळा' मध्ये उभा केला. पार्थिव व अपार्थिवाची ओढाताण, अस्तित्व आणि नश्वरत्व यातील पराधीनपणा त्यांच्या कथेत अधिक शोधला गेला आहे. त्यांच्या कथेची केवळ शीर्षके जरी पाहिली तरी त्यातील रंग प्रतिमा, गूढता जाणवते. 'निळासावळा', 'पारवा', 'हिरवे रावे', 'रक्तचंदन' व 'काजळ माया' या शीर्षकामधून जाणीवेच्या पलीकडील अर्थ शोध तर घेतला नाही ना, असे वाटते. या कथा संग्रहातील बहुतेक

कथांची कथारूपे अथवा कथाकंद्रे त्यातील व्यक्तीकडे रोखलेली आहेत. तऱ्हेवाईक, भेसूर व भीषण स्वरूपात जसा त्यांचा कथा नायक येतो तसाच संयमाची क्षमता संपून गेल्यावर परिस्थिती विवश झालेला हा नायक आढळतो.

'निळासावळा' या कथा संग्रहातील कथांचा आढावा घेता असे म्हणावे वाटते की, मानवी भाव-भावनांचे भोगवटे मनस्वीपणे आणि मनोविश्लेषण पध्दतीने लेखकाने मांडले आहे. जी. एं. चे कथाशिल्प जबरदस्त आहे. त्यांच्या रूपकथांमध्ये आविष्कारापेक्षा नियतीच्या विविध अर्थांच्या रीती दडलेल्या दिसून येतील. "त्यांचा ध्यास हा एका संमिश्र यातनासंपन्न व्यक्तिमत्त्वाचा ध्यास आहे. त्यात रूढ सामाजिकतेला अवसर मिळत नाही. सामाजिक मूल्ये आणि संदर्भ म्हणजे एक भयावह हास्यास्पद गुंतागुंत आहे असे त्यांना वाटते. नियतीच्या क्रूर खेळाचा तो केवळ दृश्य भाग आहे. जी. एं. चे भाव साफल्य या भयावह गुंतावळीत गुरफटलेले आहेत. ही गुंतावळ जीवनाला व्यापून उरते."⁸ व या निरर्थकतेचे सार त्यांनी काही कथांमधून ठळकपणे मांडलेले आहे. त्यांच्या कथांना शापित वात्सल्याचा, अंतःकरण पिळवटून टाकणाऱ्या भावबंधाचा उमाळा लागलेला आहे. हा उमाळा जिवंत स्मृती रूपाने त्यांच्या कथांमधून एक सारखा झरत असतो. आईच्या, बहिणीच्या, अनाथ वृद्ध नातेवाईकांच्या त्यागातून, दुःखातून व त्याच्या कोरड्या अंधश्रद्धेने कोळपलेल्या वृत्तींना संजीवन देत असतो. कधीकधी हे उमाळे अंतःकरण ढवळून टाकण्या इतके अनावर होतात. पण ते कधीच आक्रस्ताळे वाटत नाहीत. या उमाळ्यांना ताज्या, उघड्या जखमेसारखी एक मूक ओलेपणा आहे. या जखमेची दर्शने व स्मृती यांचे अधिष्ठान जी. एं. च्या कल्पना विश्वाला लाभलेले आहे. त्यामुळे त्याला असाधारण गंभीर व्याप्ती मिळाली आहे व त्याची सकस भावनेने चिंब झालेले दर्शने जी. एं. आपल्या काही कथांमधून घडवतात.

"जी. एं. ची शैली ही विविध भाषांगाचा व वाचांगाचा तोल सांभाळून स्वतःचा असा ताल सहजगत्या साधताना दिसते. हा ताल तिचा अंतर्नाद असतो. आणि त्यामुळे ही तो काव्याशी जवळीक जोडत असतो. जी. एं. शब्दांचे वाक्यांमधील अपेक्षित जागा अनपेक्षितपणाने बदलून त्याची जातच नव्हे तर अर्थ छटाही बदलून टाकतात."⁹ त्यांची शैली ही कथेची शैली असल्यामुळे कथा निवेदनाला आवश्यक असणारी निवेदनपरता हा तिचा एक विशेष आहे. गोष्ट सांगण्यात या निवेदनपरतेच बळ खर्ची पडत नाही. तर गोष्ट सांगताना बरंच कांही सांगण्याकडे तिचं लक्ष असतं. ते सांगताना एखादे रहस्य मग ते मानवी मनाविषयी असो अथवा जीवनाविषयी असो योग्य क्षण येईपर्यंत ते जपणं आणि तो क्षण आल्यावर ते पुरतं 'उलगाडणं' हे तिला जमतं. त्यांच्या प्रतिमा इतरापेक्षा वेगळ्याच आहेत. ऊन, पाऊस, झाडे, आकाश या निसर्ग प्रतिमा तर आहेतच पण माणसाच्या मनातील सूक्ष्म चढ-उतार टिपण्यासाठी गटार, डुक्कर, मुंगी, किडे, घाणेरड्या बकाल वस्त्या, चिंध्या, कासव, असेच काही बाही येत राहते. जी. एं. च्या वाक्यातील काही प्रतिमा अशाच अचानक वाचकांना आश्चर्यचकित करतात. जसे 'चिंध्यांच्या ढिगाखाली लपलेले दुःख.' भिजलेल्या मांजराबद्दल सर्वांना सहानुभूती वाटत असते. 'चंद्रावळ' मध्ये ते म्हणतात, 'पण भिजलेल्या मांजराविषयी वाटावी अशी सहानुभूती वाटते.' 'एखाद्या बैलाच्या कपाळावर कुलक्षणी भवरा असावा असे माणसाचे दुदैवीपणही वर्णिले आहे. शिवाय आयुष्य म्हणजे 'धुळीत पडलेले नाणे', 'फाटक्या उशीतून बाहेर पडलेला कापसाचा पुंजका.' असा ते उल्लेख करतात. या प्रतिमा नीट पाहिल्या तर त्यामध्ये माणसाचे नगण्यपण, त्याचे क्षुल्लक व हीण अस्तित्व, कुणालाही आपुलकी न वाटणारे त्याचे जगणे एवढेच आढळते.

जी. एं. च्या कथातंत्राविषयी असे म्हणता येईल की, जी. एं. सवंग धक्कातंत्र वापरत नाहीत, कथेला नव कथेसारखे नाट्यमय वळणही देत नाहीत, ऑरिस्टॉटलला अभिप्रेत असणारी कथा विकासाचे तंत्रही वापरत नाहीत, तसेच निवेदनाच्या दृष्टीने सोयीस्कर व लोकप्रिय असे फ्लॅश बॅकचेही तंत्र माणसांचे अंतर जग भेदक स्वरूपात समोर आणतात. 'हिरवी मखमल गोरा हात' मध्ये सर्वसामान्यांच्या जीवनातील उदात्त स्वप्ने कधीच पूर्ण होऊ शकणार नाहीत. या अर्थाची प्रतिमा त्यामध्ये वारंवार येते. 'कुठेही मसणांत जा, तिथेही रांग आहेच जर एखादे वेळी लोकल खाली जीव द्यायची वेळ आली तर तिथे सुध्दा अगदी नंबरप्रमाणे मरावे लागेल. साले हरामखोर आयुष्य! कंगाल! 'हे अशाप्रकारे गर्दीत हरवलेले चेहरे जीवनाविषयी असाच विचार करणार. कारण माणूस आणि माणूसपण संपून नीतीशून्य स्वार्थाची ओढाताण चालूच आहे.

अशा या जी. एं. च्या 'निळासावळा' मधील एकूण १२ कथा. सर्वसामान्य माणसांच्या मनातील जीवनाविषयी गढूळ भूमिका या कथांमधून गडद होते. जी. एं. चा हा मानवी मनाचा शोध व कथेतील माणसांचाही स्वतःच्या अस्तित्वाचा सखोल शोध या कथामधून घेतलेला दिसतो.

जी. एं. च्या कथेतील नायक:-

जी. एं. च्या कथा या प्रामुख्याने पुरूषप्रधान वाटल्या तरी पुरूषप्रकृती किंवा स्त्री-पुरूष संबंधाशी त्या बांधलेल्या आहेत. जी. एं. नी जाणीवपूर्वक पुरूषांच्या संवेदनशील अंतःकरणाचा शोध घेतलेला आहे. सर्वसाधारणपणे स्त्रियांविषयी सहानुभूती दाखविली जाते. पण जी. एं. पुरूषांविषयी सहानुभूती दाखविताना प्रचलितपणे असे म्हटले जाते की, स्त्रियांचे अंतःकरण म्हणजे काचेचे भांडे. पण जी. एं. च्या कथा असे सांगतात की, या काचेच्या भांड्यातील द्रवपदार्थ म्हणजे पुरूषांचे अंतःकरण. भांडे फुटले तर काचा उचलता येतील. पण द्रव टिपणे अवघड. हे जी. एं. च्या १२ कथांमध्ये स्त्रियांच्या विचित्र वागण्यामुळे पुरूषांना अनेक दुःख भोगावे लागतात आणि तो ती सहनही करतो. 'चंद्रावळ' मधील सण्या हा त्याचे उत्तम उदाहरण होय. त्याची तिनही रममाण ठिकाणे हरवल्यानंतर यांत्रिकपणे स्वतःला दोष देत स्वतःतील न्यूनत्व तो शोधतो. 'राणी' या कथेतील मुलगी जगातून गेली आणि आजोबांचे जीवन उध्वस्त झाले. 'पडदा' या कथेत प्रिन्सीपॉलला हवी असलेली कलासक्त स्त्री मिळत नाही. अशा वेळी त्याची होणारी तडफड दिसून येते. 'अवशेष' मध्ये गोविंदाचार्य पुरूष दुःखाचा कळसच आहेत. 'सांगाडा' मधील

नाडागौंडा मास्तरांचे कुणीच ऐकत नाही. तसेच 'हिरवी मखमल गोरा हात' या कथेतील दामूला आपण स्वतः नियतीच्या हातातील बाहुले वाटतो. ही कथा चेहरा हरविलेल्या दामूची आहे. नैराश्य, न्यूनत्व, नश्वरपण आणि आपण दुःखाचे कारण मानून ही कथेतील पुरुष मंडळी कधीच आक्रमक होत नाहीत. उलट आपले दुःख अटळ असून ही दुःखाची झाडे आपणच लावली म्हणत ती बेबस जीण जगत राहतात.

जी. एं. च्या कथासंग्रहातील नायिका:

जी. एं. च्या या कथासंग्रहातील कथेमध्ये सर्व माणसे सर्वसामान्य आहेत. त्यांची नायिका विद्रूप व विकृत अशीच आढळते. पुरुषांचे प्रेम वाट्याला न आलेली स्त्री वारंवार भेटते. अशाच लोकांना जी. एं. कथेत का स्थान देतात? तर अशाच व्यक्ती अस्तित्वाचा शोध घेत असतात. वारंवार नियतीच्या व समाजाच्या दुर्लक्षितपणामुळे ती एकलकोंडी होतात. सर्व चुका आपल्यातच शोधायला लागतात. प्रस्तुत कथांमधूनही सर्व व्यक्तिरेखा जगण्यासाठी क्षुल्लकपण शोधून आत्मरत होतात व यातील स्त्री ही स्वतःच्या सुखात स्वार्थ शोधणारी, दुसऱ्यांसाठी त्याग न करणारी एकाकी अशी जी. एं. ना दाखविता आली असती. पण ती त्यांनी स्त्री सुलभ इच्छा आकांक्षेतून दाखविली आहे. आपली जराही उपेक्षा सहन न होवून प्रिन्सिपॉलशी कधीही जुळवून न घेणारी स्त्री ही 'पडदा' या कथेतून दिसते. 'चंद्रावळ' मधील गौरी तडफडून मरते. सुखाच्या शोधात तिने बाबूला जवळ केले. 'सूड मधील स्त्री विकल अंतःकरणाने स्वतःलाच दोष देत निघून जाते. या कथेत स्त्री शिक्षकेने उगविलेला सूड तिने तिच्यावर उगवला की, तेथील अपेक्षाभंग झालेल्या लोकांवर उगवला अथवा आपल्या विद्रूप सर्वसाधारण दिसण्यावर उगवला, हा गुंग तसाच ठेवून कथा वाचकांना गर्दीच्या ठिकाणीही एकांत देते. म्हणजेच विचार करायला भाग पाडते. खरे तर जी. एं. च्या कथेतील स्त्री ही 'बायको' या रूपातच अधिक येते. भारतीय परंपरेतील स्त्री चे 'त्यागाची मूर्ती' हे उदात्तीकरण जी. एं. स्वीकारत नाहीत. उलट उदात्ततेच्या नावाखाली तिची होणारी घुसमट जी. एं. कथेतून सोडवितात.

जी. एं. च्या कथांचे वेगळेपण:

थोडक्यात जी. एं. कथेचे वेगळेपण शोधले तर असे आढळते की, जी. एं. ची पात्रे अपराध गंडांनी गाजलेले आहेत. माणूस सामर्थ्यवान असला तरी तो पराधीन आहे. तसेच त्यांच्या मनाच्या तळात चाललेली घुसमट जी. एं. त्या गुंतीगुंतीसह मांडतात. त्यांच्यावर कुणाचाही प्रभाव नसला तरी तो गडकरी भक्त होते. बालकवी विषयी त्यांना गाढ प्रेम होते. शिवाय वॉल्टर पॅलर आणि ऑस्कर वाईल्ड या लेखकांच्या शैलीचा अल्पसा अनुनय त्यांनी केला होता. शिवाय त्यांच्या कानडी बोली भाषेच्या व ग्रामीण विनोदाचा मिश्रित आविष्कार त्यांच्या कथेत सुंदर वाटतो. त्यांच्या कथेतून अतिसामान्यांचे आयुष्य उलगडत-उलगडत त्यांच्या ही जीवनातला वैश्विक अर्थ जो. ए. प्रथमच मांडताना दिसतात. तो इतर कुठल्याच कथाकारांमध्ये दिसत नाही.

एकूणच जी. एं. ची कथा माणसांच्या जगण्यातील मरण शोधते. ही माणसे खरंच जगतात. की मरत मरत जगतात हा प्रश्न घेऊन वाचक सुध्दा अपेक्षित न सापडल्याने मतिगुंग होवून बसतो. नव्हे तर तो ही अस्तित्वाचे प्रश्न घेऊन एकांत शोधू लागतो. मुळात जी. एं. ची शैली ही त्र्यं. वि. सरदेशमुखांच्या जवळ-जवळ समांतर वाहते. दोघेही एकांतप्रिय. आपल्याच लिखाणावर प्रतिक्रिया न देणारे. एकांतप्रिय. आपल्याच लिखाणावर प्रतिक्रिया न देणारे एकांतप्रिय व्यक्ती एकतर आत्मशोध घेत घेत लिहितो अथवा कमी अवकाशात जास्त आशय मांडून मनोविश्लेषण करतो. जी. एं. ची वर्णन शैली बरेच आकृतीतून अर्थ शोधणारी त्या आकृतीतून दिसले ते किंवा त्याच्यापेक्षाही काहीतरी वेगळे त्यांना दिसत असे. त्यांच्या पात्रांची नावेही सर्वसामान्य व अर्थहीन असतात. जाणीपूर्वक वेगळे राहण्यापेक्षा सहज वेगळी ठरणारी त्यांची नवकथा मराठी नवकथेतील एक मैलाचा दगडच आहे. असे म्हणणे अतिशयोक्त होवू नये. त्यामुळे जी. एं. च्या कथा कृतींना अनेक पैलु मोठ्या साक्षेपाने घडविलेले, घासून कोरलेले आणि स्वच्छ केलेले आहेत. यात शंकात नाहीत. त्यामुळे ती लोलकाच्या अनेक तुकड्यांनी जमविलेल्या प्रचंड झुबरासारखे दिसते.

मग एस. डी. इनामदार त्यांना 'भ्रामक प्रतिमांचा आरसंमहाल' म्हणोत रा. ग. जाधव त्यांना 'अज्ञेयतेशी झगडणारा सृजन' म्हणोत किंवा माधव कृष्ण त्यांना 'एकांताचा शोधक' म्हणोत, मला तर जी. एं. म्हणजे जीवनातील, अनाकलनीय भोवऱ्यातील, संभ्रमी वादळातील आणि चपखल वीजेतील संथ अर्थ घेणारा जीवनशोधक वाटतो.

तळटीपा:-

- १) मराठी कथा रूप आणि परीसर(जी. एं. ची कथासाधना) : म. द. हातकणंगलेकर
- २) जी. एं. कथा: वाडमयीन दृष्टीक्षेप : पंडित आवळीकर

संदर्भग्रंथसूची:-

- १) निळा सावळा : जी. एं. कुलकर्णी
- २) जी. एं.: कथाकार आणि माणूस : संपा. म. द. हातकणंगलेकर, वसंत वणवृध्दे

-
- ३) जी. एं. कथा: वाङ्मयीन दृष्टीक्षेप : पंडित आवळीकर
४) जी. एं. च्या कथा: एक अन्वयार्थ : धो. वि. देशपांडे
५) मराठी कथा रूप आणि परिसर : म. द. हातकणंगलेकर
६) मराठी कथा उगम आणि विकास : इंदुमती शेवडे